

Įsivaizduoti Lietuvą

100 metų, 100 vizijų
1918–2018

baltos lankos

Įsivaizduoti Lietuvą

100 metų, 100 vizijų
1918–2018

Autoriai

Vytautas Ališauskas, Norbertas Černiauskas,
Jūratė Čerškutė, Marija Drėmaitė, Marius Ėmužis,
Rosita Garškaitė, Karolis Kučiauskas, Regina
Lakačauskaitė-Kaminskienė, Elona Lubytė, Agnė Narušytė,
Akvilė Naudžiūnienė, Ernestas Parulskis, Rimvydas
Petrauskas, Paulina Pukytė, Eligijus Raila, Vasilijus
Safronovas, Monika Saukaitė, Rūta Stanevičiūtė, Kristina
Steiblytė, Arūnas Streikus, Gražina Sviderskytė, Helmutas
Šabasevičius, Monika Šipelytė, Aurimas Švedas, Nomedas ir
Gediminas Urbonai, Julijonas Urbonas, Tomas Vaiseta.

Sudarytojai

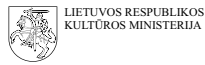
Norbertas Černiauskas, Marija Drėmaitė, Tomas Vaiseta

Kalbos redaktorė Dovilė Bučelienė

Korektorė Ginta Valančauskienė

Iliustratorė Birutė Bikelytė

Dailininkė ir maketuotoja Jurga Dovydenaitė

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma ar būdu, viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais (internete), išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas: parduoti, nuomoti, teikti panaudai ar kitaip perduoti nuosavybėn.

Draudžiama šį kūrinį, esantį bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti visiems prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-479-141-3

Viršelio ir priešlapių kūriniai © Julijonas Urbonas, „Kosminė Lietuva“, 2018

Iliustracijos © Birutė Bikelytė

Viršelio ir maketo dizainas © Jurga Dovydenaitė

© Lietuvos kultūros institutas, 2018

© Baltų lankų leidyba, 2018

baltos lankos

Pratarmė

Istorija yra ne tik tai, kas įvyko, bet ir tai, kas neįvyko. Žmonių svajonės, troškimai, norai, fantazijos, ateities spėjimai ir planai – visa vaizduotės galia, nebūtinai virstanti apčiuopiamais daiktais, įvykiais ar procesais, mums atskleidžia individo ar visuomenės gyventą laiką ir patirtą tikrovę: vertybes, idealus ir tikslus, meiles ir baimes, pageidautus pokyčius ir turėtas galimybes veikti. Praeitis yra pilna ateičių, ateities įsivaizdavimų, vaizduotės šėlsmo, kuris galėjo likti tik žaidimas, burtai ar svaičiojimai, bet konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje padėjo žmonėms išverti sunkią dabartį, įkvėpė tikėjimo, suteikė vilties, padovanojo prasmę gyventi. Ateitis yra nenuspėjama, ji sužlugdo bet kokias prognozes ar lūkesčius, tačiau nesunaikina žmonių pastangų ją nuspėti ar bent kiek suvaldyti, ir šios pastangos kuria istoriją.

Ši knyga skirta konkrečiai vietai – Lietuvai, Rytų Europoje, prie Baltijos jūros, neramiame taške tarp Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos įsikūrusiai valstybei, konkrečiam laikui – XX amžiui, trumpam, bet intensyviame ir nuožmiam laikotarpiui, ir konkrečiai istorijai, kuri kupina šioje vietoje ir šiuo laiku kurtų ateičių. Šias ateitis vadiname bendru vardu – vizijomis. Tai valdžios pareigūnų, politikų, menininkų, mokslininkų, inžinierių, kitų intelektualų, socialinės tvarkos kūrėjų sugalvotos ir propaguotos ateities idėjos, siūlymai, planai, siekiai ar vaizdiniai, kurie turėjo padėti paaiškinti išgyvenamą tikrovę ir pateikti tolesnės raidos gairių. Tad šios knygos autoriai – istorikai, menotyrininkai, menininkai ir kitų sričių ekspertai – atliko netikėtą veiksmą – žiūrėdami į praeitį jie žvelgė į ateitį: jiems rūpėjo papasakoti ne koks Lietuvos šimtmetis buvo, bet koks jis įsivaizduotas.

Taip galime pamatyti ir XX amžiaus Lietuvos istorijos esmę – tai nesibaigianti jos visuomenės pastanga vis iš naujo kurti laisvą valstybę ir išorinių jėgų siekis šias pastangas užgniaužti ir primesti savąją valią, savas vizijas. 1918 m. vasario 16 d., baigiantis Pirmajam pasauliniam karui ir byrant didžiosioms imperijoms, atsikūrusi nepriklausoma Lietuva turėjo daug ką pradėti nuo nulio, o ateities vizijos čia kurtos patiriant didžiąją išgyvenimo dramą ir trokštant įsitvirtinti tarp kitų Europos šalių. Antrojo pasaulinio karo metais Lietuva išgyveno vieną po kitos įvykusias okupacijas: pirmąją sovietų (1940–1941), nacių (1941–1944) ir vėl sovietų, šį kartą trukusią beveik penkiasdešimt metų (1944–1990). Okupacijų metais Lietuvos likimą sprendė svetimos

jėgos, ir didžiosios vizijos buvo kuriamos tolimose galingųjų valstybių sostinėse, iš kur į periferiją atkeldavo nurodymai. Tačiau net ir tokiomis aplinkybėmis išliko noras kurti ir įgyvendinti savas vizijas – iš pradžių ginkluotu pasipriešinimu partizanų kare (1944–1953), vėliau neginkluota pogrindžio kova ar tylomis savo namuose ir studijose (1953–1987), o galiausiai Atgimimo metais (1987–1990) išėjus į šimtatūkstantinius mitingus ir išdrįsus savo norus pasakyti garsiai. 1990 m. kovo 11 d. Lietuva atkūrė nepriklausomybę ir atgavo galimybę vėl atverti nepriklausomą ir laisvą politinę, kultūrinę ir socialinę vaizduotę, nelengvai besivaduojančią iš praeities, bet su paaugliška nekantra žvelgiančią į ateitį.

Taigi valstybės, visuomeninių organizacijų ir atskirų asmenų kurtos vizijos atspindi troškimą kurti savarankišką ateitį ir nuolatinį konfliktą su istorine tikrove, o tai atskleidžia Lietuvos šimtmečio prieštarumą, dinamiką ir įvairovę: optimizmą keitė tragedija, tikėjimą – neviltis, laisvės troškimą – svetima valia, ir atvirksčiai. Tačiau dar svarbiau, kad vizijos leidžia pamatyti Lietuvos istoriją platesniame, visai Europai ir pasauliui būdingų procesų kontekste, kaip visai Europai tipiškus XX amžiaus modernizacijos, urbanizacijos, industrializacijos ir technologinės raidos impulsus ar atsaką į šių procesų sukeltus iššūkius. Lietuva išgyveno modernėjimą kaip ir visa Europa, ir jos žmonės svajojo apie tai, apie ką svajojo kiti Europos gyventojai.

Šios knygos pradžia – 2018 m. vasarį Valstybės pažinimo centre atidaryta paroda „Nepamirštos ateitys: Lietuvos šimtmečio vizijos“. Jai buvo atrinkta gerokai daugiau vizijų, nei galėjo tilpti į vieną ekspozicijų salę, todėl buvo akivaizdu, kad joms visoms pristatyti reikės kitokios formos – knygos. Ją netrukus ir išleido Lietuvos kultūros institutas – tik angliškai (Imagining Lithuania. 100 Visions, 100 Years. 1918–2018), skirtą Londono knygų mugei, kur Lietuva su kitomis Baltijos šalimis dalyvavo kaip metų viešnia. O dabar Jūsų rankose – jos lietuviškas variantas. Knygą sudaro trys dalys: tarpukario (1918–1939) vizijos, karo ir sovietinės okupacijos laikotarpio (1940–1990) vizijos ir šiuolaikinės nepriklausomos Lietuvos (nuo 1990) vizijos. Kiekvienoje dalyje rasite atskiras trumpas esė apie konkrečias to meto vizijas, tad knygą skaityti galima nuosekliai chronologiškai arba pasirenkant vieną rūpimą temą ar idėją. Bet, žinoma, linkime skaitytojams susikurti savąją viziją, kaip šią knygą skaityti.

Sudarytojai

Tautos panteonas

Marija Drėmaitė

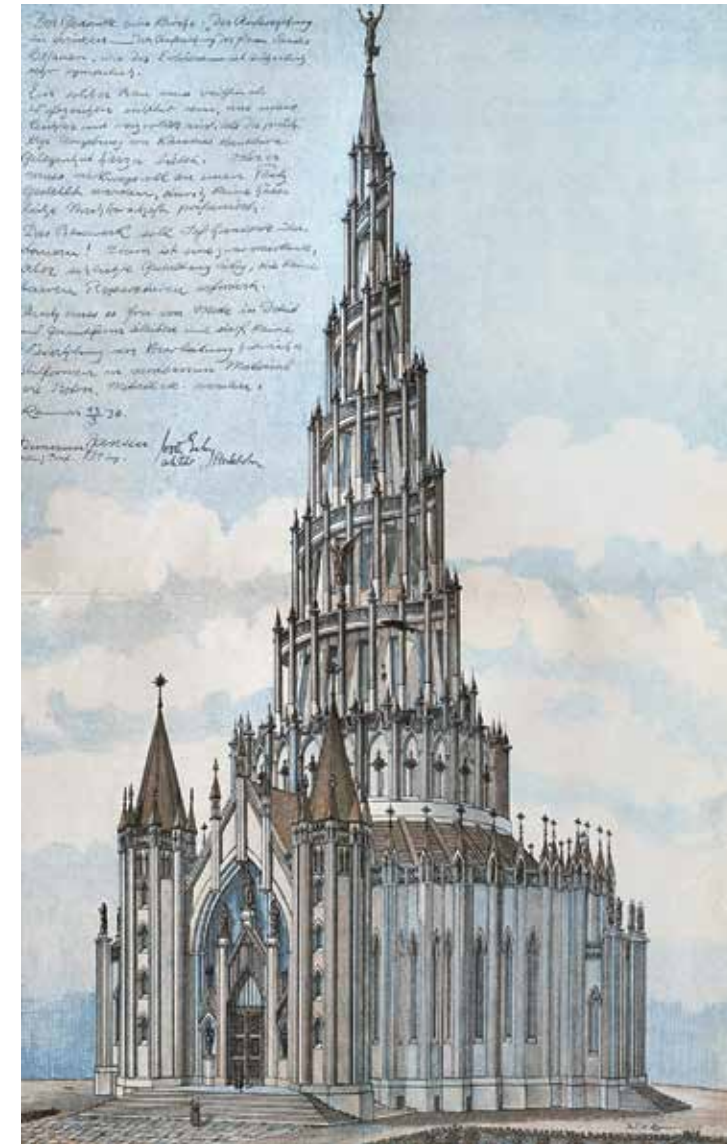
1928 metais, rengiantis paminėti Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį, pasirodė daugybė valstybinių, visuomeninių ir privačių iniciatyvų – šalį apėmė paminklų statybos bumas. Nukrypo žvilgsnis ir į tautos panteono – iškiliausių Lietuvos vyrų (sic!) atminimo paminklo – poreikį. Dar tais pačiais metais surengtas architektūrinis paminklinės Kristaus Prisikėlimo bažnyčios konkursas.

Idėja pastatyti paminklinę bažnyčią, kuri turėtų įprasminti nepriklausomybę ir atlikti tautos panteono vaidmenį, kilo dar 1922 metais. Vis dėlto pasiūlymas sulaukė ir kritinių nuomonių. Diskusijose dalyvavę intelektualai, visuomenininkai ir meno aplinkos žmonės pažymėjo, kad nepriklausomybės paminklui geriau tinka ne (katalikiškos) religinės, o neutralios paskirties statinys, ir siūlė verčiau remti nacionalinio muziejaus statybą.

Diskusijų kėlė ir pasirinktas paminklinės bažnyčios projektas. Konkurse akcentuotas siekis sukurti „lietuviškos dvasios“ pastatą, tačiau autoriai labai skirtingai tą dvasią įsivaizdavo. Statybai atrinkto trečiosios vietos laimėtojo Karolio Reisono projekte buvo pavaizduotas grandiozinis pastatas: iškilusi ant 40 m aukščio kalvos, Babelio bokštą primenanti spiralinė 90 metrų aukščio struktūra turėjo sutalpinti 5–6 tūkstančius maldininkų, o penki į viršų siaurėjantys aukštai simbolizavo penkis lietuvių tautos vergavimo amžius (taip tuomet buvo interpretuojamas unijos su Lenkija laikotarpis). Bokšto išorę juosiančius spiralinius laiptus turėjo puošti marmurinės kolonos su bronziniais šviestuvais, tarp kurių įkomponuoti lietuviški kryžiai ir skulptūros. Viršūnę projekte vainikavo septynių metrų aukščio Kristaus figūra. Norėta statinį iliustruoti elektros šviesa, kuri vakarais net tolimiausių Kauno apylinkių žmones sutelktų vakaro maldai. Pagrindinį pastato įėjimą numatyta įkomponuoti taip, kad po pamaldų pabirę žmonės į miestą leistųsi išpūdingais laiptais, papuoštais Lietuvos istorijos scenomis.

Daugelis meno kritikų projektą įvertino nepalankiai, esą senamadiškas ir eklektiškas pastatas neatspindi modernios tautos dvasios. Pasirodė ir ironiškų komentarų, esą Kauno kepėjai dabar turės pavyzdį bankuchenams (šakočiams) kepti. Tačiau iš tiesų projektas nebuvo įgyvendintas dėl lėšų stokos. Architekto paprašyta parengti ekonomišką variantą, kuris buvo patvirtintas 1932 metais. Kartu pakito ir bažnyčios architektūrinis sprendimas – pastatas išliko didingas (70 m ilgio ir 26 m pločio, su 70 m bokštu, apžvalgos aikštele ant stogo ir panteonu rūsyje), tačiau tapo racionalus ir modernus.

Bažnyčia buvo statoma iš suaukotų lėšų, per visą Lietuvą rengtos simbolinės „plytų pirkimo“ akcijos. Statybą solidžiai parėmė ir valstybė. Tačiau iki sovietinės okupacijos 1940 m. birželį bažnyčios užbaigti nespėta. Nacių okupacijos metais ji naudota kaip sandėlis, vėliau sovietai čia įrengė radijo gamyklos cechus, o bokštą papuošė šūkiu „Šlovė komunistų partijai“. Tik 1988 m., naujos nepriklausomybės išvakarėse, bažnyčia gražinta tikintiesiems. Jos restauravimas ir statyba užbaigta jau nepriklausomoje Lietuvoje 2004 metais.

– Karolio Reisono Prisikėlimo bažnyčios projekto atvaizdas plakate, kviečiančiame rinkti aukas statyboms, 1929. Lietuvos nacionalinis muziejus

Kaip basketbolas tapo krepšiniu

Norbertas Černiauskas

0:0. Būtent tokiu rezultatu Lietuvoje iki pat ketvirtojo dešimtmečio vidurio kartais pasibaigdavo ne futbolo, o krepšinio varžybos. Sportas, kuris XX a. pasaulyje pamažu tapo atskirų tautų nacionalinio pasididžiavimo objektu ir tarptautinio prestižo ambasadoriumi, Lietuvoje nebuvo populiarus. Žemdirbių visuomenėje, pripratusioje prie sunkaus ir kantraus darbo, papildomas fizinis aktyvumas nebuvo vertinamas.

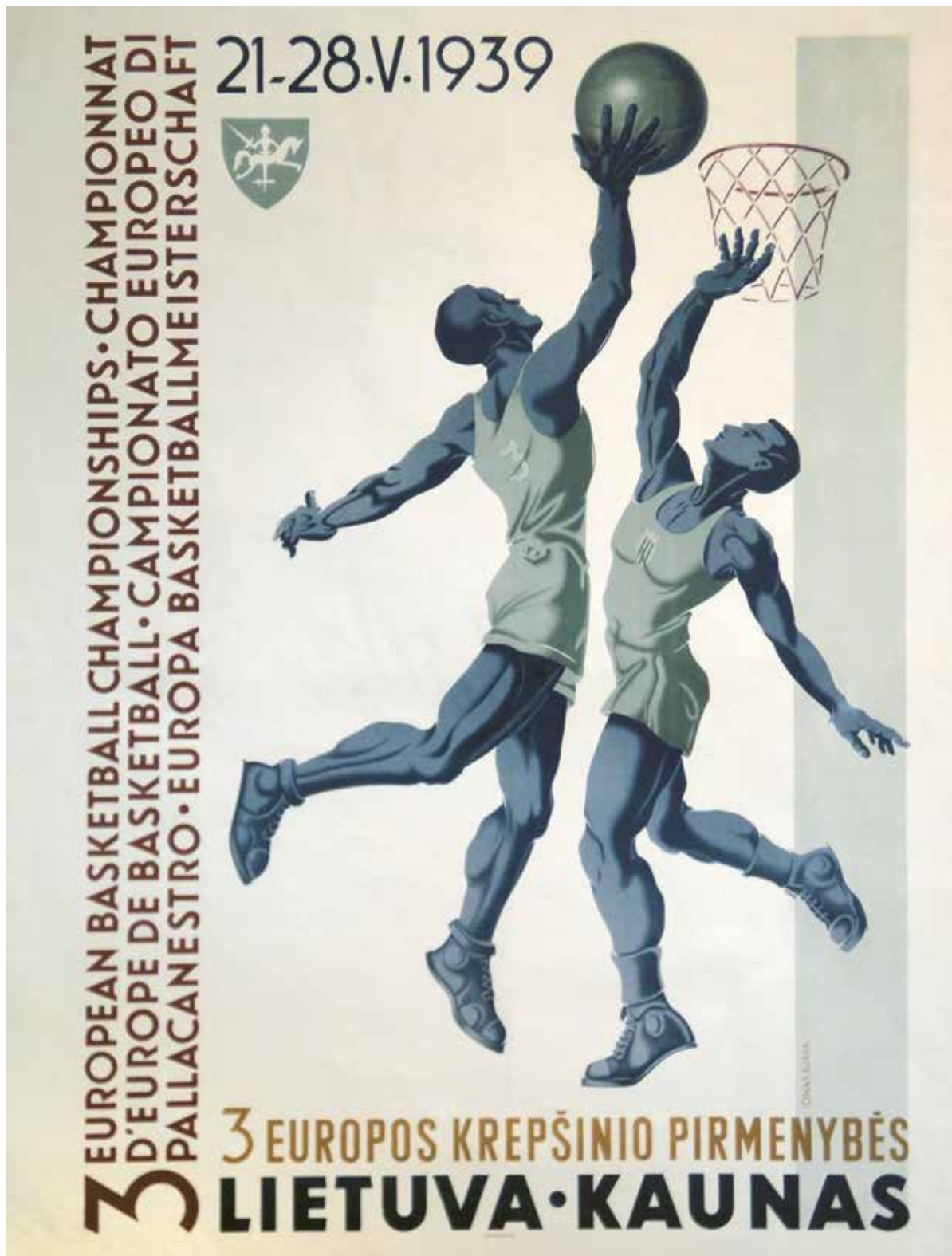
Valstybės ir visuomenės lygmeniu fizinio auklėjimo ir atskirų sporto šakų kultūra buvo skatinama kaip šiuolaikiškumo ženklas. Tačiau, nors ir stengtasi susportinti tautą, ryškesnių rezultatų ir rekordų nebūta. Greičiau atvirkščiai. Pavyzdžiui, 1924 m. per Paryžiaus olimpinės žaidynes Lietuvos futbolininkai 0:9 pralaimėjo Šveicarijai, o krepšininkai 1935 m. draugiškose varžybose net 10:123 nusileido Latvijai. Pristatyti Lietuvą kaip jauną, darbščią ir atleistišką šalį atrodė sunkiai įgyvendinama vizija.

Viskas netikėtai pasikeitė 1935 m., kai per Pasaulio lietuvių kongresą į Kauną atvyko JAV kilmės lietuvių emigrantai ir per parodomąsias krepšinio varžybas pateikė visiškai kitokią sporto ir žaidimo sampratą. Vietoje Lietuvoje plitusių abstrakčių fizinio auklėjimo ir nacionalinio charakterio sąryšio paieškų, amerikiečiai pasiūlė tiesiog reguliariau ir intensyviau treniruotis, domėtis taktikos subtilybėmis ir pasirūpinti tinkamu žaidimo inventoriu. Lietuvos sporto funkcionieriai nebeturėjo kur trauktis, todėl nacionalinio sporto vizija buvo patikėta užjūrio lietuviams.

Emigrantai nacionalinį projektą ėmėsi įgyvendinti ne filosofinėmis tautinio ir fizinio auklėjimo paskaitomis, o užsidarė sporto salėje ir įvedė intensyvių treniruočių režimą. Toks planas davė puikių rezultatų. Po kelis mėnesius trukusių Amerikos lietuvių Felikso Kriaučiūno (1911–1977) amerikoniškų pamokų sulaukta sėkmės, kurios daug kas nesitikėjo. 1937 m. šalies rinktinė, pademonstravusi išskirtinį ir lig tol nematytą žaidimo stilių, tapo Europos čempione. 1938 m. Lietuvos moterys pelnė Senojo žemyno pirmenybių sidabro medalius.

Po skambių pirmųjų laimėjimų stiprėjo vizija, kad Lietuva galėtų tapti krepšinio šalimi ir taip prisistatyti, – investicijos į rinktinę dar labiau išaugo. Ypač paaiškėjus, kad 1939 m. Europos krepšinio čempionatas turės vykti Kaune. Čempionatui per rekordiškai trumpą laiką buvo pastatyta vienintelė specialiai krepšiniui pritaikyta sporto arena Europoje. Net sporto šakos pavadinimas buvo sulietuvintas – „basketbolas“ tapo „krepšiniu“. Tautinės rinkodaros ir komunikacijos požiūriu 1939 m. pirmenybės buvo taip išnaudotos, kad iki šiol daugeliui atrodo, jog krepšinis Lietuvoje yra antroji religija.

– Trečiųjų Europos krepšinio pirmenybių
Kaune plakatas, dail. Jonas Juozas Burba,
1939. Šiaulių „Aušros“ muziejus, I-S1839

Elektra vietoj žmonos

Tomas Vaiseta

„Elektroninė skaičiavimo mašina (ESM). Labas rytas! Kuo galiu būti naudinga? Namų šeimininkė (N. Š.). Paruošk valgiaraštį sekančiai savaitei. Man norėtusi bifštekso su kauliuku pietums antradienį ir makaronų su sūriu pietums penktadienį.

ESM. Valgiaraštis paruoštas. Norite patikrinti?

N. Š. Kokia mūsų vakarienė pirmadienį?

ESM. Kepenys su svogūnais, jūros kopūstai, trintos morkos, prancūziška bulkutė, sviestas, druska...

N. Š. Pakeiskite kepenis kumpiu.

ESM. Bet jūs tiek keitėte pereitą savaitę, kad jau trūksta patiekalų, turinčių geležies. Prisiminkite, jūsų dukrai gydytojas rekomendavo dietą su geležimi. Be to, praėjusią savaitę jūs priaugote pusantro kilogramo...

N. Š. Gerai! Jūros kopūstus pakeiskite špinatais.“

Tai ištrauka iš sovietinėje spaudoje publikuoto įsivaizduojamo pokalbio tarp namų šeimininkės ir už ją ruošos darbus atliekančios elektrinės mašinos. Šeštojo dešimtmečio antroji pusė ir septintojo dešimtmečio pirmoji pusė Sovietų Sąjungoje buvo ne tik politinio atlydžio, bet ir svaigančių svajonių apie technologinę pažangą laikas. „Elektronikos amžius prasidėjo!“ – skelbė spauda. Tuometinės skaičiavimo mašinos, šiuolaikinių kompiuterių promotės, buvo spintos dydžio ir – šių laikų žmogaus akimis – galėjo atlikti tik primityvius veiksmus, tačiau tai nekludė kaip iš gausybės rago plūsti pasakojimams apie elektrinius mechanizmus ir protingus robotus, kurie netrukus sovietinį pilietį išlaisvins nuo kasdienės buities rutinos. Nors naujų technologijų ir robotikos manija buvo apėmusi ir visą kapitalistinį Vakarų pasaulį, čia, už geležinės uždangos, atrodė, kad būtent komunizmas tiesiog neįmanomas be robotų.

Elektrinė namų šeimininkė buvo viena iš tokių vizijų. Spaudoje nuolat rašyta apie savotišką elektroninės skaičiavimo mašinos atmainą, elektrinį laikrodinį mechanizmą, kuris turėtų padėti centralizuotai valdyti visus namų ruošos įrenginius – juos tereiktų iš anksto užprogramuoti tam tikru laiku savarankiškai atlikti pavestus darbus. Elektrinė šeimininkė turėjo atlikti žadintuvo, vandens šildytuvo, oro kondicionavimo, valgio gaminimo, užsakytų produktų priėmimo, skalbimo ir panašias funkcijas. Pavyzdžiui, elektrinės šeimininkės valdoma dujinė viryklė pagal iš anksto nustatytus receptus be papildomos priežiūros paruošia valgį arba jos kontroliuojamas mechanizmas pro lauko duryse iškaltą nišą priima užsakytus maisto produktus ir nuveža iki šaldytuvo.

Tokią viziją mėgta viešai kartoti, nes labai tiko sovietmečiu skelbtai moterų emancipacijos idėjai. Juk elektrinė šeimininkė visų pirma būtų suteikusi daugiau laisvo laiko namuose triūsiančioms moterims. Kaip rašė spauda, „virtuvę irgi reikia mechanizuoti, išvaduojant moterį nuo varginančio darbo, perduodant jį elektrai, o ne apeliuoti į „kietą“ vyrų širdį“. Elektrinė šeimininkė taip ir nebuvo sukurta, o „emancipuotos“ sovietinės moterys iš tiesų išėjo dirbti į gamyklas, bet namų ruošos darbai liko jų pareiga ir varginantis kasdienis darbas.

Beje, pradžioje pateiktame dialoge elektrinė mašina nepasakė savo šeimininkei, kad daugumos jos pageidaujamų maisto produktų sovietinėje parduotuvėje paprasčiausiai nebuvo. Ar tai reiškia, kad elektrinės šeimininkės būtų išmokusios gauti deficitinių maisto produktų aplinkiniais keliais, vadinamuoju blatu?